

30. עם חג ראשיתה בשנית היא נולדת

נפתח במנהג. אינני מוסמך לדרג את המנהגים לעוצמותיהם ולאיכויותיהם, אך דומה בעיני שמי שכן מוסמך ידרג את מנהג פתיחת הדלת בליל הסדר כאחד מרבי הרושם, במיוחד אם ייעזר בעדויות הילדים (לוחשים לאלוהו 'ברוך הבא') לדורותיהם. במנהגים שקועים לא רק ילדים; מנהגים הם גם מושא למחקר. על מנהג פתיחת הדלת נכתב הרבה, ובסופו של דבר קשה לתת לו טעם ברור.¹ ידועה הזיקה של המנהג לאלוהו, ועמה, החשיבה הפשוטה שאלוהו הוא המעורר את הרצון לפתוח את הדלת:

ונוהגין לפתוח הדלת לזכר כי הוא ליל שמורים, ויש מאמינים כי אלוהו הנביא יכנס אז להבית, ולכן מניחין על השלחן כוס מלא לאלוהו ואומרים שפוך חמתך קודם ההלל, ואחר שתיית הכוס הרביעי מברכין ברכה אחרונה, הכוס שמוזגין בשביל אלוהו הנביא הוא כוס חמישי משום...²

ניתן דעתנו – 'יש מאמינים...!' אין כמדומה בניסוח הזה הרבה אמון בגורם הזה כפשר רציני למנהג. ובניסוח אחר, לטעמי, ידידותי יותר: "...מוזגים כוס לאלוהו הנביא ופותחים את הדלת ומכאן פשטה הדעה בעם שפותחים את הדלת לכבודו של אלוהו הנביא."³

אכן, מנהג עממי לפנינו! 'הדעה פשטה בעם', והעם פועל כעם. יש לעם כוח, ויש לו גם חולשות גדולות; אין הכול יכולים לקבל טעם כזה למנהג פתיחת הדלת, והתגובות אליו משתנות בנוסחיהן. מתוך כמה שליסקטי יכול אני לאשר שרבו השיפוטיות וההערכות בעניינו, וחלקן לא מחמיאות במיוחד. כאן המקום לציין שהזיקה הידועה של אלוהו לגאולה הוצעה כהסבר ל"כוס אלוהו": "...הטעם של כוס אלוהו, כי הוא מלאך הברית המעיד שישראל מקיימין מצות מילה בפסח... ועוד טעם כי אלוהו הוא המבשר הגאולה האחרונה."⁴ כלומר, יש להבחין בין ה'כוס' כמנהג רשמי מבוסס ומעוגן בספרות ההלכה, לבין 'פתיחת הדלת' שמעוררת רושם ש'מישהו נכנס', וגם חובב מנהגים כמוני יודה שמשוהו כאן נשמע בעייתי. ויחד עם זאת, ועל אף זאת, כפות המאזניים

1. ספרות על מנהג פתיחת הדלת: 'תבורי, פסח דורות – פרקים בתולדות ליל הסדר, 1996, עמ' 323, הערה 57.

2. 'יד איזענשטיין, אוצר דינים ומנהגים, תרע"ז (תשל"ה), עמ' 283.

3. יום טוב לוינסקי, ספר המועדים, פסח, עמ' 130.

4. איזענשטיין לעיל הערה 2, בשם 'מנהגי ישורון', קכג.

הפנימיות שלי נטוּת לכיוון קישור פתיחת הדלת לאליהו (כמובן, אחרי ששבתי ובדקתי, בררתי והשתכנעתי, שאיש לא נכנס, באמת לא).

אני מבקש לקשור את המנהג העממי הזה לנקודה מהותית בהגדה של פסח. אגע תחילה בשאלה מתודולוגית. מנהגים – מה טעמם? לעתים, כשהחשיבה המופנית לבעיה נושאת אופי פוזיטיביסטי, התשובה יכולה להיות: 'איני יודע'. אך גם אם המקור עלום, הטעם ניתן בכל זמן וזמן מחדש; לשון אחרת, מוענקת למנהגים משמעות נצחית; ההענקה היא נצחית! דומני שניתן להעניק משמעות גם במקרה זה, ומי יודע, אולי נגיע למסקנה על כוחו היצירתי של העם וחכמתו, ויהא זה שכרנו. הדרך להבנת 'הקשר המנהגי' בין פתיחת הדלת לבין אליהו, קשור במשה. כידוע, משה לא נזכר בהגדה של פסח. ידוע, ועדיין מפליא. דבר זה ניתן לראותו כחידה, אך עובדה היא שהעם – מחברה האמתי של ההגדה לדורותיה (כמובן על חכמיו וזקניו), היטיב ליזע שמוקד מרכזי בהגדה: 'אני – ולא מלאך, אני – ולא שרף, אני – ולא אחר', לא יוכל לדור בכפיפה אחת עם הזכרת משה. ה' ולא אחר זולתו! אם כן, לא גילוי של כפיות תודה כלפי משה הוא זה, אלא, הבנה ובנייה ספרותית נכונה של הטקסט רב־השגב של ההגדה.

גם אליהו לא נכנס להגדה, אך בתוקף זיקתו העמוקה למשה של העבר ולגאולה של העתיד, הכניסו את המנהג העממי על טקסיו והסבריו לליל הסדר. זאת לדעת, הזיקה בין משה לאליהו איננה עניין של טקס, מדובר בהשוואה 'חזקה' הקיימת במקורותינו בין שתי הדמויות המופלאות, שייסודה במקרא (אליהו במערה בחורב ומשה בנקרת הצור בסיני). השוואה כזו יכולה להביא למחשבה על אליהו כ'תחליף' למשה. כיצד באה לידי ביטוי במדרשי חז"ל? דוגמה עשירה ומגוונת נמצאת בדרשה (מכוונת דווקא לחנוכה!) בפסיקתא רבתי, המבוססת בעיקרה על המזבח ה'לאומי' (שנים עשר אבנים) שבנה אליהו בכרמל:

'ויקח אליהו' כך פתח רבי תנחומא: 'ובנביא העלה ה' את ישראל ממצרים' (הושע יב, ז) זה משה. 'ובנביא נשמר' (שם) זה אליהו. אתה מוצא שתי נביאים עמדו להם לישראל משבטו של לוי משה ראשון ואליהו אחרון ושניהם גואלים את ישראל בשליחות. משה גאלם ממצרים בשליחות... ואליהו גאלם לעתיד לבוא בשליחות... ואת מוצא שמשה ואליהו שוין זה לזה בכל דבר... (פסיקתא רבתי, ויקח אליהו, מהדורת איש שלום עמ' יג).⁵

'ואת מוצא שמשה ואליהו שוין זה לזה בכל דבר' – אכן אם את משה של גאולת העבר לא נכון להכניס להגדה, אליהו ה'שווה' לו, הקשור בעתיד, ייכנס, גם אם לא לטקסט גופו. השוואה מפורשת יותר – הגם שעדיין לא מזכירה את פסח – עולה מפיוט להקלירי:

5. חלקים מהדרשה מופיעים במקומות שונים, למשל: שמות רבה ג, מהדורת שניאן, עמ' 126.

כי כגאולה הראשונה – כן ישועה האחרונה
 גאולה הראשונה – היתה באותות ומופתים
 גאולה הזאת – יראו בדוק אותות ומופתים

...

גאולה הראשונה – ועתה לכה ואשלחך נאמר לנביא
 גאולה הזאת – הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא.⁶

ולדידנו, נכון נהג העם העוסק בזה הלילה ב'גאולה ראשונה', ומצפה בכל מאודו ל'גאולה הזאת', שהכניס לטקס את מי שאמור להיות מבשרה. והדברים אינם אמורים רק בטקס, אלא גם באמנות. בהגדות שונות אכן מצאנו תמונות של אליהו מבשר הגאולה צועד לפני חמורו של משיח ושופרו בידו, צועד ומבשר!

טעם המנהגים הוא מסע אינסופי אל עומק המשמעות. כל דור מעניק משמעות. פרשנות מיוחדת במינה העניק נתן אלתרמן, שרזי המסורת היהודית פרושים היו לפניו, וחיבתו לעם הוסיפה למסורת זו חיוניות ופשר. בשירו 'לילו של אליהו הנביא' שזכה לפתיח מברך – 'סדר של פסח ביחידה קרבית בתש"ח',⁷ סיפר על אודות מפגש בין אליהו לסדר בלתי־רגיל, סדר עטור 'נובעי גרב' של 'פלמחניקים' בשדה הקרב. סדר הרחוק מאיזשהו סדר, ובכל זאת מתחיל לסדר (סוף סוף) את קורות עם ישראל.

הוא יגיע הסב כעברו מתמיד
 על בתי ישראל באזור ואדרת –
 הוא יבוא אל שלחן
 היחידה העברית הלובשת עשן
 ועפר
 ועופרת
 את היד הוא ישיט אל כוסו כמנהג
 דם תקום לפניו הפלוגה, ובפתח
 כדמעה אדירה של זהב ושל חג
 הירח יבער
 ברקיע של פסח

6. ש' שפיגל, **אבות הפיוט – מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל**, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 151-152.

7. **הסור השביעי**, ב, תשכ"ב, עמ' 137-139.

...

יברך את שלחן הסעודה התמה,
 יברך כל פלגה אם חונה או ניידת
 יברך את הכח הקם לאומה שעם חג ראשיתה
 בשנית היא נולדת.
 אז תפול דומייה, וינוע הסב
 ויצא וחמק אל מעבר לוואדי,
 מול ירח בוער... ואט אט אחריו
 את השער יסגור המם צדי.

זהו אליהו רגיל של המנהגים – 'הוא יושיט את יד אל כוסו כמנהג', וכמנהג, רק כמנהג, הוא גם נכנס פנימה! וכמנהג, הוא גם יוצא; הכול כמקובל אצל ילדי ישראל מימים ימימה. אולם, הפעם הילדים הם עתירי כוח – כוחה של האומה; הם מלווים באקט של ילדות – הילדות האולטימטיבית, לידה מחודשת, 'לידה בשנית'. את חוויית הילדות ללוות את אליהו החוצה, את סגירת הדלת והחזרה לסדר מבצע הפעם ילד גדול 'את השער סוגר המם צדי' הצבאי. סדר תש"ח, סוף סוף יש להם לישראל מם צדי, המבשר נוכח בהתגשם בשורתו. גאולה ראשונה ואחרונה מתחילות להיפגש – שעם 'חג ראשיתה בשנית היא נולדת'!

סדר תש"ח היה קשה מנשוא. ה'דמעה' שאלתרמן שיבץ בשירו לא הייתה רק פרי של התרגשות. בקיבוץ קריית ענבים הובאו בליל הסדר הנופלים הרבים 'עוטי כובעי הגרב' מההתקפה הכושלת על נבי סמואל; שירי הפסח בחדר האוכל נמהלו בקינה החרישית על הנופלים; כשפתחו את הדלת של חדר האוכל ראו את הגוויות; אליהו לא היה שם. ואנו ממשיכים שנה אחר שנה לפתוח את הדלת, אנחנו וילדינו ונכדינו, מוודאים שאיש אינו נכנס כדי שהמנהג יישאר בטוהרתו הסמלית, ומתפללים שהשנה הזו לא המם צדי יסגור, אלא מלאך של שלום וחרות. לוחשים שלום לך מבשר הגאולה. ברוך הבא!